

МУМИНЖОН ҲАКИМ МАРҒИЛОНИЙ ХОТИРАЛАРИ ТАРИХИЙ МАНБА СИФАТИДА

Нодиржон Ураимович Абдулаҳатов

тарих фанлари доктори,
Фарғона вилояти педагогларни янги
методикаларга ўргатиш марказининг профессори.

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Ўзбекистонда хизмат кўрсатган врач, тиббиёт фанлари номзоди Бухоро амири Олимхоннинг хос табиби Мўминжон Алиевнинг (1894-1973) тарихий хотиралари тўғрида сўз юритилади.

Калит сўзлар: эсдаликлар, табобат, қўлёзма, ўтмиш, ходисалар, эътимодлик.

АННОТАЦИЯ

В данной статье речь идет о мемуарах личного врача бухарского эмира Алимхана, заслуженного врача Узбекистана, кандидат медицинских наук Муминджона Алиева (1894-1973).

Ключевые слова: исторический воспоминание, врачевание, рукопись, прошлое, событие, доверенный.

ABSTRACT

In this article sauc about tze mamories of Mumindjan Aliyev (1894–1973) the honoured doctor of Uzbekistan, candidate of medical saense, the personal doctor of Bukhara emirate emir Olimkhan.

Keywords: historia, memoru, medicinal, the past, events, manuscript.

Хотиралар, битиклар, автобиографиялар адабиётнинг бошқа жанрлари каби муаллифнинг шахсий ҳаётининг тажрибасига асосланади. Шу тўғрисида эсдалик хотиралар ўзининг субъектив характери билан ажралиб туради. Зеро, мазкур хотираларда ҳикоя фақат биринчи шахс томонидан олиб борилади. Айнан шу хислати учун ҳам эсдаликлар адабиётнинг энг долзарб жанрларидан бири ҳисобланади. Марғилон уламоларининг ҳаёти ва илмий фаолиятини ўрганишда улар билан боғлиқ хотиралар муҳим тарихий аҳамиятга эга ҳисобланади. Чунки шу кунгача унутилиб кетиш арафасида турган инсонлар сиймоси мазкур

эсдаликлар туфайли бугун яна ҳаёт бағишлангандек бўлади. Бу эса мазкур хотиралар келгуси авлодларга ҳам етиб боришини таъминловчи омилдир.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган врач, тиббиёт фанлари номзоди Бухоро амири Олимхоннинг хос табиби “Ҳақим” тахаллуси билан ижод қилган Мўминжон Алиевнинг (1894-1973) хотиралари 1970-1972 йиллари мобайнида ёзилган бўлиб, муаллифэсдаликларни ёзишдан мақсади нима деган саволга қуйидагича баён қилади: "Мени ҳаётимдан бир намуна, таржимаи ҳол каби тарихий эсдалик. Шояд бирон вақтда қизикмиш бир киши учун ўтмиш тарихимиздан бир озча бўлса ҳам маълумот беради.

“Ҳақим” Мўминжон ал-Марғиноний ал-Ҳамракий"[1: 1]

Қўлёзмада нафақат муаллифнинг таржимаи ҳоли, балки халқимизнинг яқин ўтмишда бошидан кечирган турли ижтимоий воқеалар, ўша давр кишиларининг дунёқараши, ўзига хос урф-одат ва анъаналари ўз аксини топган. Эсдаликларда тарихий воқеалар, ҳамда ўша даврда яшаб фаолият олиб борган кўп шахсларга оид маълумотлар ўрин олган. Чунончи, ўша давр уламоларидан Сулаймон хўжа эшон, Мирхалил домла Бухорий, Хожажон қози домла Рожий, Фозилжон махдум, Абдурузиқча муфтий, Асвад махдум, Мулло Холмурод Тошкандий, Мулло Зокиржон муфтий Каррухий, Мулла Насриддин, Эшон Хўқандий, Домла Вали қори ҳожи, мулла Отабек домла Марғилоний, Домла Мир, Валихон эшон Ургутий, Яҳёхон махдум, Пошшоҳўжа охунд, мактабдор домлалардан Сурмакўз домла, Абдурахим домла, Умарча қори, Абдурахмон сўфи, Орифхўжа сўфи; Ерсув эгаси бўлган мулкдорлардан Муҳаммадкаримбой, Муҳаммаджон шамгар, Юнусбой, Орифбой, Абдурахмонбой, Абдулазизбойвачча, Муҳаммад Али ҳожи, Муҳаммадамин Хўқандий; Ҳақимлардан Мирза Барот ҳақим, қозилардан Бақо хўжа қози, маҳалий усталардан; уста Ҳамрокул, уста Абдуллоҳ, уста Пиён, шунингдек, Жамолиддин судхўр, Кал Мўмин, тарихий мавзеълардан; Ҳожи Исақбой, Машҳад, Подшоҳ Искандар маҳалласи, Кўкмозор, Хожа Порсо маҳалласи, Махдум Хоразмий гузари, зиёратгоҳлардан Ёрмозор, Амир Хизр Вали мазори, Хожа Маоз, ҳазрат Баҳовуддин, Оғойи Бузрук, Турки Жандий, Шоҳи Зинда, Хожа Аҳрор, Хўжа Абду Дарун, Заҳириддин Марғиноний зиёратгоҳлари; Мадрасалардан Намозгоҳ мадрасаси, Чуқур мадраса, Хонақоҳ мадрасаси, Ҳожихон мадрасаси, Оқ мадраса, Жаъфархўжа мадрасаси, Турсунжон мадрасаси, Кўкалдош мадрасалари, Мир Араб мадрасаси, тарихий шахслардан Абдулаҳадхон, Олимхон, Усмонхўжа Жуйборий, Эшон Ҳодихон кабилар ҳақида қимматли маълумолар бор.

Қўлёзмалар билан танишиш асносида Мўминжон Ҳақим тасаввуримизда шариат олими, тарихчи, файласуф ва донишманд, айна пайтда юксак инсоний

фазилатлар соҳиби, бутун умрини халқига, умумбашарга бағишлаган фидоий шахс сифатида гавдаланади. Унинг эсдаликларда баён қилинган воқеа-ҳодисалар кишига завқ бағишлайди, баъзан кўзга беихтиёр ёш келади. Яқин тарихимизда халқимиз бошидан ўтган турли хил воқеалар, ўша давр кишиларига хос бўлган оддийлик, камтарлик, самимийлик каби хусусиятлар кишига таъсир этади.

Эътиборли жиҳати - мазкур воқеалар бизга уларнинг бевосита иштирокчиси томонидан сўзлаб берилганидир. Бу унинг ҳаққоний эканини ифодалайдики, уларда бирон-бир бадий тўқима, сохта таъриф ва ортиқча сўзларга ўрин берилмаган. Бу ҳақда унинг ўзи шундай ёзади:

“Ўқувчиларга мен мусаввадамни (қораламани) яна қайта такрор этаманки, ...ўз кўзим билан кўрдим ва кўрганлардан эшитиб ёздим. Эшитганлардан эшитганимни ташладим ва оддий сўзлар билан (ёздим). Ҳақиқатдан ташқарига чикмоқ тўғри келмасин, деб иборат оролик қилмадим. Балким мени сўзларимни баъзи ўринлари баъзиларга ёқмас. Начора, мен бор ҳақиқатдан кўрганим ва эътимодлик кишилардан кўрганини ёздим. Мен мунинг учун ўзимни мажбур билиб, тамом жавобгарликни сезиш билангина ёзаман. Мени ёзувим “публикация” учун эмасдир. Бирон вақт бирон киши ҳақиқатни билишни истаган кишига андак бўлса ҳам тўғри тарихий бир тушунчага сабаб бўлурми деб, умид қиларман”[1: 230].

Биринчи китоби муаллифнинг болалик давридан бошлаб, то Бухорода бошидан кечган воқеалар баён этилади. Мўминжон Ҳаким Бухоро амирлигининг сўнгги давридаги ижтимоий-иқтисодий аҳволи ҳақида сўз юритиш баробарида амирликнинг бошқарув тизими, уламоларнинг тутган мақоми, Бухорода санитария тиббий аҳволи, Наврўз байрамини нишонлаши тўғрисида, Бухорода ўғирлик билан боғлиқ ҳолатларнинг бўлмаслиги ва уларнинг сабаблари тўғрисида ҳам қимматли маълумотлари келтириб ўтган. Шу жиҳатдан Мўминжон Ҳакимнинг хотиралари тарихнинг қисман қоронғи, ёпик саҳифаларидан ҳисобланган ўтмиш амирларнинг ҳаёти, хусусан амир Олимхон фаолиятини ёритишга ёрдам беради. Бироқ, унинг хотираларидаги амирнинг сиймоси замондошлари Садриддин Айний “Эсдаликлар”и ва Абдурауф Фитратнинг “Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври” рисоласидаги амир образидан анча фарқ қилади.

Гарчанд муаллиф воқеалар мазмунидан келиб чиқиб, бўлимларга ном бериб ўтган бўлса-да, улардаги кетма-кетликни кўрсатиб ўтиш учун шартли равишда хотираларнинг мазмунини қуйидаги тартибда баён этиш мумкин.

1. Мўминжон Ҳақимнинг Ҳамрак ва Ёрмозор қишлоқларда ўтган болалик йиллари.

2. Мўминжон Ҳақимнинг Марғилон мадрасасида ўқиган даври.

3. Мўминжон Ҳақимнинг Бухорога кетиши ва Абдурозик муфтий хонадонидида кечган умри.

4. Муаллифнинг Бухорода тиб илмига қизиқиши ва “Абдумўмин Ҳақим” номи билан машҳур бўлган даври.

5. Мўминжон Ҳақимнинг Бухоро амири саройида ҳақим сифати фаолият кўрсатган йиллари.

Мўминжон Ҳақимнинг иккинчи китоби уни Бухородан Марғилонга қайтиб келиш давридан то Фарғона вилояти касалхонасининг бош жарроҳлиги лавозимидаги фаолиятларини қамраб олади. Шартли равишда хотираларнинг иккинчи китобини қуйидаги қисмларга бўлиш мумкин.

1. Мўминжон Ҳақимнинг 1919–1929 йилларида Марғилонда олиб борган табиблик фаолияти.

2. Мўминжон Ҳақимнинг 1930–1936 йиллардаги Самарқанд Медицина институтидаги ўқиган даври

3. Мўминжон Ҳақимнинг 1937–1938 йиллардаги Андижон вилоятидаги фаолият даври.

4. Мўминжон Ҳақимнинг 1938–1944 йиллардаги Фарғона вилоят касалхонасидаги меҳнат қилган даври.

Мўминжон Ҳақим хотираларини иккинчи қисмини ўқир эканмиз, ундаги воқеалар тафсилоти бизга худди Алихонтўра Соғунийнинг “Туркистон қайғуси” асарини эслатади. Яна бир муҳим ўхшашлик жиҳати шундаки, бу икки улуғ ватандошларимизнинг хотиралари ҳам айнан бир вақтда, яъни 1966-1973 йилларда Тошкентда ёзилади.

Увайсхонтўра Шокиров тўғри таъкидлаб ўтганидек, “Бу даврда совет мустабид тузуми куч қудратга тўлган, ўз сиёсатини зўравонлик билан нафақат мамлакат ичкарасида, балки унинг узоқ ташқарисида ҳам ўтказиб турган пайт эди. Шу сабабли кўпчилик зиёлиларимиз ҳукмрон маслакка қаттиқ ишониб, кечаю кундуз унинг хизматида бўлдилар. Қанчадан қанча юксак қобилият эгалари, истеъдодли шоир ва ёзувчиларимиз бу сохта мафкура куйчилари, ташвиқот ва тарғиботчилари эди. Улар тузумга тўғри бўлмаган бир оғиз сиёсий сўз, мустақил фикр айтиш у ёқда турсин, бу тўғрида ўйлашнинг ўзи нотўғри, телбалик, ақлдан эмас деб билишар, бошқаларни ҳам бунга ишонтириш учун барча минбарлардан бор расмий, норасмий усуллар ва жонфидойилик билан ҳаракат қилишар эди”[3:6].

Мана шундай муҳитда, яъни юртимизда ҳукм сураётган ихтиёрий қуллик даврида, собиқ қизил империя худудида биринчилардан бўлиб, Алихонтўра Соғуний каби Мўминжон Ҳаким ҳам бу тузум ва мафкура туб негизи ва моҳияти билан инсон табиатига, умуминсоний кадриятларга зид эканлиги имкон қадар рўйи-рост ёзишга ҳаракат қилган. Бинобарин, Мўминжон Ҳаким хотираларининг иккинчи китобининг дебочасидаёқ 1917 йилдаги тўнтаришлар оқибатида давлат тепасига келган большевикларнинг ҳокимияти қонхўрлик сиёсатига асосланганлигини баён этади. Шу тариқа Туркистон халқининг бошига тушган бундай мусибатлардан Мўминжон Ҳаким бир умр изтироб чекканлигини билса ҳам бўлади.

Мўминжон Ҳаким биринчи ва иккинчи китобларида ўзининг 1950–1965 йиллардаги фаолиятига доир баъзи бир маълумотларни ҳам келтириб ўтган. Бироқ, бу даврлар батафсил ёритилмай қолган. Чунки хотиралар охирига етмаган. Алломанинг умри бунга кифоя қилмаган. Аслида буни охирига етказишни, яъни 1973 йилга қадар бўлган фаолиятини ёзишни ният қилган эди:

"Бу воқеаларни ҳар бирини ўз вақтида мавқеида тарихан ўз йилларида изоҳ бериб ўтарман, агар умрим бевафолиғ қилмай ҳамма саргузаштимни ёзиб улгурсам. Чунки бугун менга 79 ёш бўлиб ҳар кун ўлимнинг ёдини лавҳаи дилдан ўчурмоқ доираи ақли донишдан ташқари чиқмайдир"[2: 284].

2016 йилдаги суҳбатимиз чоғида Мўминжон Ҳакимнинг жияни 96 ёшли Мўсожон Тошпўлатовнинг (1930 й.да туғилган) айтишича, агар иккинчи китоб ҳам ниҳоясига етказилса, учинчи китоб шарқ табобати билан боғлиқ бўлиши керак эди. Чунки, Мўминжон Ҳаким умри давомида бир неча маротаба шарқ табобатига доир кўп жилдлик китоб ёзишга тараддуд кўрган [4:2].

Мўминжон Ҳаким 1973 йилда Тошкент шаҳрида вафот этади ва васиятига кўра туғилган она шаҳри Марғилонга ҳозирги Иброҳимжон Довудов номидаги қабристонга ўғли Анваржоннинг қабри ёнига дафн этилади.[5: 270]

Кўлёмани ўрганиш чоғида Мўминжон Ҳакимнинг ноёб хотира соҳиби бўлганлигини шоҳиди бўлдик. Чунки, ёши саксонга етиб қолган кишини ҳатто болалик даври ҳақидаги хотираларини ҳам аниқ ва батафсил ҳикоя қилиши таажжубланарли ҳолдир. Бу ҳақда унинг ўзи шундай ёзади: "Мен бул саргузаштимни ёзган вақтимда етмиш саккиз ёшда ва ҳам етмишдан ортиқ ўтмиш йилларимни таҳрирга олганим учун тартиб билан ёзиш, кўп жойларда илгари кейин бўлди. Чунки аксар ҳодисалар ёддан кўтарилиб, бир мунча кейинроқ ёдимга келиб, ёзишга тўғри келди"[1: 272].

Шуни айтиш мумкинки, бухоролик машҳур тарихчи олим ва шоир Мирзо Абдулазим Сомийнинг "Тарихи салотини Манғитийа" (Манғит султонларининг

тарихи) ва “Тухфаи шоҳий” (Подшоҳнинг тухфаси), Аҳмад Донишнинг “Бухоро манғит амирларининг қисқача тарихи”, Мирза Салимбекнинг “Тарихи Салимий”, Садриддин Айнийнинг “Бухоро манғит амирлигининг тарихи” ва тўрт қисмдан иборат “Эсдаликлар”и сингари Мўминжон Ҳакимнинг хотиралари Бухоронинг ўтмиш ҳаёти ва ўша давр ижтимоий - маданий муҳити ёритилган асарлар сирасига киритиш мумкин.

Мўминжон Ҳаким ёзган мазкур хотираларда шу давр сиёсий воқеалари жумладан шиа ва суннийлар ўртасидаги можаролар, жадидлар билан боғлиқ воқеалар, Фарғонада 20-йилларда юз берган ҳолатлар муаллифнинг ўзи гувоҳ бўлган воқеалар асосида яратилгани ва унда географик ва ижтимоий- иқтисодий аҳволнинг батафсил ёритилиши шу давр тарихини тадқиқ этишда муҳим роль ўйнайди. Шу сабабдан Мўминжон Ҳаким хотиралари XX асрнинг бошларидаги Бухоро амирлиги тарихига оид бой маълумотлар олиш имкониятини беради.

Мўминжон Ҳакимнинг хотиралари айнан собиқ Советларнинг энг ривожланган даври, яъни 70-йилларда ёзилган бўлса-да, аммо объектив тарзда ёзилганлиги билан бошқа асарлардан ажралиб туради. Бу ҳақда унинг ўзи шундай ёзади: “Ўз кўзим билан кўрдим ва устозларимдан эшитдим ва устозлар сўзларини ҳам фақатгина уларни ўз кўзи билан кўрганларини олиб ва ҳикояларини ташлаб ёзаман ва ҳам бошқа кўпчилик тарихий китобларидек ёзилган вақт сиёсий аҳволигагина тадбиқ қилмай яхшиси ва ёмонини ҳам, борлиқ ва бўлган суратда ёзаман. Чунки бу масовадан (қораламадан) мақсадим, бирон киши баъзи нарсаларни ҳақиқатини билмоқни истаса, оз бўлса ҳам уларга тўғри воқеадан хабар берсун деб умид қилурман” [1: 195].

Бу даврларда Бухоро амири Олимхон ҳақида, ўзининг устозлари бўлмиш Марғилон, Бухоро уламолари ҳақида ижобий фикрлар билдириш ёхуд ислом динига бўлган муҳаббати ҳамда зиёратгоҳларнинг аҳоли турмуш-тарзида ўрни тўғрисида ошқора холислик нуқтаи-назаридан ёзишнинг сира иложи бўлмаган эди. Бунга қўл урган олимлар албатта таъқиб ва танқид остида қолиши шубҳасиз эди. Айнан шу сабабдан Мўминжон Ҳаким ўз хотираларини умрининг сўнгги йилларида араб алифбосида ёзишга киришган. Натижада унинг хотиралари кўпчиликнинг эътиборига тушмай, олимнинг вафотидан сўнг Марказий давлат архивига бошқа ҳужжатлар билан бирга топшириб юборилган ва шу кунга қадар тадқиқотчиларнинг диққат марказидан четда қолиб келган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати: (REFERENCES)

1. ЎзМДА. Фонд И – 2632. Рўйхат № 1. Йиғма жилд 53. М.А.Алиевнинг афтобиографик очерки. – 338 б.
2. ЎзМДА. Фонд И – 2632. Рақам № 1. Йиғма жилд 54. М.А.Алиевнинг афтобиографик очерки. – 165 б.
3. Шокиров У. Улуғ бобом ва “Туркистон қайғуси” асари ҳақида // Алихонтўра Соғуний. Туркистон қайғуси. Биринчи китоб.– Т.: Шарқ, 2003. – 240 б.
4. ЎзМДА. Фонд И – 2632. Рўйхат. №1. Йиғма жилд 58. – 6 б.
5. Абдулаҳатов Н. Хожа Марғилоний. – Т.: “ABU MATBUOT-KONSALT”, 2017. – 400 б.